

УДК 811.124'373.611'366:808.5(37)

СУФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР В ІМЕННИКОВІЙ РИТОРИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА

Христина Баб'як

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: chbabyak1705@gmail.com*

Розглянуто абсолютну більшість іменникових риторичних термінів Цицерона, які є запозиченням із загальнолітературної мови та утворені за певними словотвірними моделями. Проведено структурно-семантичний аналіз, за допомогою якого доходимо висновку, що в їх основі лежать віддієслівна (суфікси – tio/ -sio, -tus, -tura, -tor, -tum, -entia, -or, -ulu, -culu, -mentum, -men) та відіменна (суфікси – tudo, -tas, -itia, -icu, -ulu, -culu, -inu, -ariu) моделі.

Ключові слова: суфікс, термін, продуктивність, риторична термінологія, словотвірна модель.

Кожна галузь науки гостро відчуває потребу в термінах, які б адекватно відображали суть її головних понять. Ще Лукрецій у своїй знаменитій поемі “Про природу речей” скаржився на те, що йому бракує відповідних слів для позначення головних понять атомістики.

Творцями термінів є спеціалісти цієї галузі науки. Терміни утворюються згідно зі словотвірними схемами мови за існуючими, а іноді за заново створюваними моделями, які часто входять у загальну словотвірну систему. За змістом терміни належать до певної галузі науки, проте одночасно вони є елементами мови і підлягають вивченню у відповідній галузі мовознавства.

Винятково важлива роль у формуванні латинської риторичної термінології належить Цицерону, в риторичних трактатах якого простежуються шляхи пошуку, утворення та відбір необхідних термінологем у галузі ораторського мистецтва. Відомо, що, написавши в молоді роки трактат технографічного характеру “De inventione”, який є, правдоподібно, опрацьованими згодом записами викладів лекцій одного з професорів красномовства, Цицерон пізніше дистанціювався від цього твору і створив кілька риторичних трактатів, серед яких шедевр ораторського мистецтва “De oratore”. У цих творах риторичні терміни наповнюються новим понятійним змістом, а широкий контекст дає змогу глибше розкрити закономірності термінотворення та описати дериваційні моделі риторичної термінологіки.

Одним із головних засобів поповнення фонду латинської риторичної термінології був суфіксальний словотвір, який найактивніше виявився в іменниках. Він полягає у приєднанні суфіксів з різним категоріальним значенням до твірної основи безпосередньо, або за допомогою інтерфіксів, що є з'єднувальними елементами. Втім, моделі, за якими суфікси приєднуються до твірної основи, є лінійними, на відміну від нелінійних моделей, які визначають конвертивні процеси, субстантивацію і ад'ективацію, абрєвіацію тощо [3, с. 59, 60].

Деякі лінгвісти розрізняють продуктивність і активність словотвірної моделі [3, с. 21; 4, с. 263, 264; 7, с. 15]. Продуктивність визначається загальною кількістю слів, утворених за

цією моделлю, активність – кількістю неологізмів. Для цілей нашої праці таке розрізнення несуттєве, тому що важко застосувати ці поняття до певного синхронного зрізу мови, яка давно перестала існувати. Крім того, сам кількісний показник вже існуючих у мові слів без прийняття можливості нових утворень суперечить самому поняттю “продуктивність”. Але беззаперечним є факт, що під кінець Республіки завдяки авторським інтенціям Цицерона і його попередників риторична термінологія як сукупність термінів із визначеними системними відношеннями, які забезпечували номінацію термінологічних понять, сформувалася, що дає вже право говорити про наявність риторичної терміносистеми [1, с. 184].

Найуживанішою в риторичній термінології Цицерона є лексема *orator*. Тільки в першій книзі трактату “Про оратора” налічується понад 80 випадків її вживання за незначної продуктивності моделі, що визначається суфіксом *-tor*. Її вживають або самостійно, або у поєднанні з постпозитивними прикметниками, утворюючи атрибутивні термінологічні словосполучення: *orator medius* (Or. 98) – середній оратор, для якого характерний помірний і змішаний стиль; *orator tenuis* (Or. 81) – оратор, для якого характерний простий стиль; *orator perfectus* (De or. III, 143) – досконалий оратор; *orator tertius* (Or. 97) – третій оратор, для якого характерний пишний стиль. Суфікс *-tor*, що є індоєвропейського походження, використовували для позначення назв діючої особи і здобув певну продуктивність для агентних імен у різних терміносистемах за моделлю основа інфекта + суфікс: *declamator* – учитель красномовства; *accusator* – обвинувач; *provocator* – вид гладіаторів; *dealbator* – штукатур і т. д.

Продуктивною була модель, за якою утворювалися віддієслівні іменники переважно на супінній основі з суфіксом *-tio/-sio*. За інверсивним словником О. Граденвіца [9], в латинській мові налічується близько 3 000 дериватів з суфіксом *-tio*. Його словотвірним значенням була абстрактна дія, що зумовило широке використання не тільки в загальнолітературній мові, а й у терміносистемах різних галузей і успішну конкуренцію з іншими суфіксами з дещо подібною, але чітко невизначеною семантикою: *-tas*, *-tudo*, *-itio*, *-tura* [6, с. 133].

У риторичній термінології Цицерона за допомогою цього суфікса утворені деривати: *actio* (De or. I, 145; II, 30; Or. 55) – спосіб виголошення промови; *dictio* (Brut. 257, 272) – промова; *amplificatio* (Part. 52) – посилення, ампліфікація; *geminatio* (De or. III, 206) – повторення; *perfectio* (Or. 228) – досконалість; *oratio* (Or. 15, 16, 20) – промова; *comprehensio* (Brut. 96) – періодичність; *conclusio* (De or. III, 179) – ритмічна кінцівка та багато інших.

Синонімічним до суфікса *-tio* був *-tus* з таким самим словотвірним значенням. Семантично розрізняючись в архаїчній латині, вони все більше зближувались, взаємозамінювались, чому, між іншим, сприяли і метричні міркування, коли висока поезія, яка культивувала дактилічні форми, не була пристосована до кретичної структури (- -) кінцівки *-tio*. Похідні з суфіксом *-tus* утворювалися за однаковою з *-tio* віддієслівною словотвірною моделлю. В риторичній термінології Цицерона засвідчено: *dilectus* (De or. III, 150) – вибір слів; *circuitus* (Or. 78, 187) – період; *gestus* (De or. I, 251; Brut. 141) – рухи тіла; *hiatus* (Or. 77) – збіг голосних, зіяння; *ambitus* (Or. 221) – період; *structus* (Brut. 274) – нагромадження слів та деякі інші.

Суфікс *-tura* надавав утвореним за його допомогою похідним значенням дії або результату дії і перебував у генетичних і словотвірних зв'язках з суфіксами *-tor* і *-tio*. Його технічний характер [10, с. 159; 16, с. 6] зумовив широке використання для утворення слів зі спеціалізованим значенням. У риторичній термінології Цицерона непродуктивний, знайдено тільки *coniectura* (Brut. 144) – припущення, здогадка; *structura* (Or. 149; Brut. 33; De opt. gen. or. 5) – розташування або порядок слів. Словотвірною базою для суфікса була супінна основа перехідних дієслів. Відіменна модель суфікса була малопродуктивною.

На супінній основі утворювалися також іменники на *-tum* зі словотвірним значенням результату дії. Модель була, мабуть, непродуктивною, принаймні в риторичній термінології, де ми знайшли тільки один дериват *interpunctum* (De or. II, 328; III, 181) – пауза в мові, розділовий знак між словами.

Малу продуктивність в риторичній термінології Цицерона виявив суфікс *-entia*. За його допомогою утворювалися від дієслівних інфектних основ за підтримки відповідних активних дієприкметників іменники зі значенням якості: *eloquentia* (De or. I, 109, 133) – красномовство; *reticentia* (De or. III, 205) – фігура мови замовчування.

Суфікс *-mentum* зі словотвірним значенням результату дії приєднувався до основ інфекта. Незважаючи на значну продуктивність і навіть розширення дистрибуції в загальнолітературній мові, в риторичній термінології суфікс не був особливо активним: *argumentum* (Or. 44, 46) – доказ; *complementum* (Or. 230) – доповнення, довершення; *ornamentum* (Or. 81, 82, 136; Brut. 140) – прикраси слів, думок.

Синонімічним, проте малопродуктивним варіантом суфікса *-mentum* був *-men*. Незважаючи на всі зусилля письменників вдихнути у нього життя, дериваційний потенціал суфікса залишався незначним і реалізувався лише в окремих лексемах, переважно зі спеціалізованим або технічним характером. У риторичній термінології Цицерона засвідчено *acumen* (Or. 110) – гострота мови.

Поодинокими в риторичній термінології Цицерона є віддієслівні утворення з суфіксом *-ulu*. Він належить до семантичного поля медіативних суфіксів [13, с. 372] і володіє широким спектром словотвірних значень. У згаданому випадку – це *discipulus* (De or. II, 29) – учень оратора і рідкісне слово *rabula* (Or. 47) – адвокат-крутії з агентним значенням; *clausula* (De or. III, 181, 191; Or. 216) – кінцева частина періоду, ритмічна кінцівка зі значенням результату дії. В загальнолітературній мові суфікс продуктивний.

Медіативний суфікс *-culu* приєднувався до презентної основи, утворюючи похідні з інструментальним значенням. У трактаті «Оратор» засвідчено *vincula* (77) – кайдани ритму, яке, транспонуючись у процесі метафоризації в риторичний термін, розвинуло тропічну категоріальність з властивою їй емоційністю. Незважаючи на те, що *-culu* був найпродуктивнішим серед медіативних суфіксів і виявляв стабільну активність протягом усієї історії латинської мови [13, с. 380], в риторичній термінології трапляються лише поодинокі випадки. Наприклад, часто вживаний термін *ridiculum* (De or. II, 245, 249; Or. 87, 88) – жарт, дотеп як риса ораторського мистецтва.

Суфікс *-or*, зв'язаний структурно-семантичними відношеннями з дієсловами на *-ēre* і прикметниками на *-idus* [2], утворював ряд лексико-семантичних груп віддієслівних іменників на позначення чуттєвої сторони пізнання. У Цицерона з суфіксом *-or* утворено риторичний термін *splendor* (Or. 110, 164) – блиск слів. Його продуктивність в риторичній термінології була обмежена структурно-семантичними відношеннями, характерними для такого словотвірного типу.

Суфікс *-tas* приєднувався до основ прикметників і утворював численну групу іменників з абстрактним значенням якості. В риторичній термінології теж був продуктивним: *facilitas* (Or. 21) – легкість мови; *aequalitas* (Or. 21) – рівномірність мови; *integritas* (Brut. 132, 284) – бездоганність мови; *gravitas* (Or. 20, 32) – важливість думок; *lenitas* (Or. 53) – плавність мови; *dignitas* (Or. 210) – достоїнство мови; *deformatas* (De or. II, 236) – потворність (з області смішного в риторичці).

Давніший суфікс *-tudo* перебував у структурно-семантичних відношеннях з суфіксом *-tas* і вже в класичній латині був малопродуктивний [10, с. 158]. Кількість кореляції з су-

фіксом *-tas* в риторичній термінології приблизно такі самі, як і в загальнолітературній мові. Можна назвати *consuetudo* (Or. 76, 153) – манера мови; *similitudo* (Or. 138) – уподібнення; *turpitude* (De or. II, 236) – гидкість (з області смішного).

Суфікс *-itia*, який виник шляхом перерозкладу в таких словах, як *div-it-ia*, *mil-it-ia* тощо. [11, с. 366], приєднувався до прикметникових основ, утворюючи у великій кількості абстрактні іменники зі значенням властивості і якості. В риторичній термінології малопродуктивний. Наприклад, *mollitia* (Or. 59) – рухливість, гнучкість мови.

Декілька термінолексем у Цицерона утворено за допомогою суфікса *-icu*, який походить від індоєвропейського **ko* [11, с. 359]. Його словотвірним значенням була властивість або належність, яку він надавав утвореним за його допомогою десубстантивним прикметникам. Але часте вживання в атрибутивних словосполученнях із означуванним іменником виявило можливість виразити це поняття шляхом еліпсиса, замінюючи назву предмета його якістю, що призводило до субстантивації прикметника. Згодом суфікс уживали і для утворення іменників, хоча у багатьох випадках легко припускати еліптований іменник, як, наприклад, в риторичних термінолексемах грецького походження у Цицерона: *Asiaticus* (sc. orator) (Brut 325) – азіатик, азіатичний оратор; *Atticus* (sc. orator) (Or. 75; Brut. 284–292) – аттік, аттїчний оратор; *dialectica* (sc. ars) (Or. 113, 114) – діалектика; *dialecticus* (sc. praceptor) (Or. 113) – діалектик, знавець або учитель діалектики; *creticus* (sc. pes) (Or. 215, 217, 218) – кретїчна стопа і т. д.

Спеціалізація і термінологізація демінутивів характерна для багатьох мов. Особливо активним у цьому відношенні виявився відіменний демінутивний суфікс *-ulu*. Він перебував в омонімічних, а можливо й генетичних зв'язках з девербативним суфіксом *-ulu* [17; 18], який часто реалізував термінологічне або близьке до нього значення, що теж сприяло термінологізації демінутивів. У риторичних трактатах Цицерона ми виявили демінутив *formula* з термінологічним значенням, переважно юридичним (De or. I, 80; II, 178; Or. 36) і один раз з риторичним (Or. 75) – суттєва ознака промови. Отже, слово переходило з однієї терміносистеми в іншу, набуваючи різних смислів. Це явище відоме під назвою “термінологічна омонімія”. Варто зазначити, що й непохідне слово *forma* в риторичному дискурсі Цицерона часто вживають як риторичний термін (Or. 37, 43, 116; Brut. 69), що теж підтримувало термінологізацію слова *formula*.

Риторичний термін *particula* (Or. 205, 206, 226) – сегмент фрази, частина періоду, найменша частина промови, утворений за допомогою демінутивного суфікса *-culu* з пре-суфіксальною фонемою і зумовленою твірною основою іменників на *-i*. Слово існує і як демінутив, і як транспонована назваз огляду на що інколи доволі важко визначити його термінологічний статус.

З девербативним суфіксом *-culu* у нього є не лише омонімічні, а й асоціативні зв'язки, внаслідок чого відбувалися зближення і взаємодія демінутивної та інструментальної серій, часте використання демінутивів як термінів технічного характеру. Інший демінутив *oratiuncula* (Brut. 77) – невелика промова, утворений суфіксом *-culu* від основи на *-iōn*, що визначило кінцівку *-unculu*. Більшість демінутивів, які містять суфікс *-unculu*, утворені від абстрактних імен на *-tīo*, що характеризує їх книжний характер, який чітко простежується у пізніх латинських авторів. *Oratiuncula* можна співвіднести з такими семантично характерними словами, як *contradictiuncula* – невелике заперечення і *conventiuncula* – невеликі збори в Августина (IV ст.); *expositiuncula* – короткий виклад і *interpretatiuncula* – коротке пояснення в Ієроніма (IV ст.); *deprecatiuncula* – невелике прохання у Сальвіана (V ст.). Генетичну спорідненість девербативного і демінутивного суфіксів Г. Рольфе заперечує [12, с. 371–373].

Жіночу форму суфікса *-inu*, успадкованого латиною від індоєвропейської прамови, використовували для утворення декількох семантичних класів іменників. Спочатку суфікс приєднувався до іменних основ, але пізніше розширив дистрибуцію і міг приєднуватися до дієслівних, часто за допомогою інших суфіксальних елементів, які на історичному етапі розвитку латинської мови не виокремлювалися і які М. Лойман називає кореневими детермінативами (*Wurzeldeterminative*) [15, с. 13]. В риторичній термінології цей суфікс бачимо в абстрактних іменниках зі значенням професійної діяльності, як, наприклад, часто повторювані у Цицерона *doctrina* (*De or.* III, 48; *Or.* 13, 17 і т. д.) і *disciplina* (*Or.* 16, 17 і т. д.) зі значенням “навчання”, “освіта”.

Суфікс *-arius* первинно утворював багаточисленну групу прикметників зі значенням належності, які легко субстантивувалися. Це значення послугувало для розвитку в ньому агентної функції, яка стала переважною в іменникових утвореннях. Малопродуктивний у загальнолітературній мові, його широко вживали у підмові різних професій, наприклад, торговій, військовій [14, с. 2]. В риторичній термінології Цицерона знайдено тільки один дериват з суфіксом *-arius* – *adversarius* (*De or.* I, 143) – противник. Це, очевидно, пов’язано з іншою референтною співвіднесеністю риторичної лексики. Теоретично суфікс *-arius* міг приєднуватися до основи майже кожної частини мови, проте домінуючою є відіменникова словотвірна модель.

Структурно-семантичний аналіз розглянутих дериватів да змогу зробити висновок, що в риторичному дискурсі Цицерона використовують іменникові терміни, утворені за моделями загальнолітературної мови. Найчисленнішим виявився структурно-семантичний ряд, зображений суфіксами зі значенням абстрактної дії і результату дії: *-tio*, *-tus*, *-tura*, *-tum*. Категоріальна подібність похідних з цим суфіксом зумовлена спільним словотвірним підґрунтям та формантом *-t-*, який легко сполучався з іншими звуковими комплексами і виявляв позитивну валентність до дієслівних основ. Лексико-граматична категорія агентних імен перебуває у тісному семантичному зв’язку з дієсловом, від якого вони утворені. Через це твірна основа дієслова вже маркує категоріальне значення дії у похідних на позначення діючої особи: *orare* – говорити – *orator* – оратор. Віддієслівні похідні на *-entia* пов’язані лексико-семантичними і деривативними відношеннями з презентними активними дієприкметниками. Незважаючи на парадигматичні зв’язки з іншими словотвірними рядами, суфікс *-og* в риторичній терміносистемі виявився непродуктивним.

З двох взаємозамінюваних суфіксів *-men* і *-mentum* продуктивним виявився ускладнений суфікс *-men-tum*. Відіменні словотвірні моделі в риторичній термінології Цицерона виявилися менш продуктивними, ніж віддієслівні. Тут можна виділити індоєвропейського походження суфікси *-isc-*, який уживали в риторичних термінах грецького походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дудок Р. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках : монографія / Р. Дудок. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009 – 358 с.
2. Корыхалова Т. П. Лексико-семантические группы ряда *-og-ere-ides* в латинском языке / Т. П. Корыхалова // Вопросы античной литературы и классической филологии. – М. : Наука, 1966. – С. 509–520.
3. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1965. – 77 с.
4. Макарова А. И. К вопросу использования методов статистического анализа в деривации / А. И. Макарова // материалы Науч. конф. професс.-препод. состава Кишинев. гос. ун-та по итогам науч.-исслед. работы. – Кишинев : Кишинев. госуниверситет им. В. И. Ленина, 1970. – С. 260–264.
5. Синиця В. Г. З історії латинських медичних термінів на *-tio(-sio)* / В. Г. Синиця // Іноземна філологія. – 1979. –

Вип. 55. – С.70–75. 6. Тронский И. М. Очерки по истории латинского языка / И. М. Тронский. – М. ; Л. : АН СССР, 1953. – 271 с. 7. Штейнберг Н. М. Аффиксальное словообразование во французском языке. Суффиксация и префиксация / Н. М. Штейнберг. –Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 204 с. 8. Callebat L. La prose du “De Architectura” de Vitruve / L. Callebat // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt / hrsg. v. H. Temporini und W. Haase. – Berlin ; New York, 1982. – P. 697–732. 9. Gradenwitz O. *Laterculi vocum Latinorum* / O. Gradenwitz. – Leipzig, 1904. 10. Marouzeau J. Notes sur la fixation du latin classique. II. Le vocabulaire / J.Marouzeau // Mémoires de la Société de linguistique de Paris. – Paris : Champion, 1914. – P. 146–162. 11. Meillet A. *Traité de grammaire comparée des langues classiques* / A. Meillet, J. Vendryes. – Paris : Champion, 1924. – IX. – 684 p. 12. Rohlfs G. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. T. III. Sintassi e formazione delle parole / G. Rohlfs ; trad. di T. Franceschi e M. Caciagli. – Torino: Einaudi, 1969. – XL, 575 p. 13. Serbat G. Les dérivés nominaux latins à suffixe médiatif / Guy Serbat. – Lille : Université de Lille, 1976. – 407 p. 14. Staaf E. Le suffixe –arius dans les langues romanes / E. Staaf. – Upsal: Almqvist et Wiksell, 1896. – 156 p. 15. Stolz-Schmalz Lateinische Grammatik. Laut-und Formenlehre. Syntax und Stilistik / 5. Aufl., neubearb. von M. Leumann und J. B. Hofmann. – München, 1928. – XXII. – 924 S. 16. Zellmer E. Die Wörter auf -ura. Inauguraldissertation / E. Zellmer. – Gotha : Schmidt und Thelow, 1930. – 63 S. 17. Zuchelli B. Sull’origine della funzione diminutive del suffisso -lo- in latino / B.Zuchelli // Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. – Brescia : Paideia, 1969. – Vol. II. – P. 1 075–1100. 18. Zuchelli B. Studi sulle formazioni latine in -lo- non diminutive e sui loro rapporti con i diminutive / B. Zuchelli. – Parma : Università di Parma, 1970. – 230 p.

Стаття надійшла до редколегії 08.09.2015 р.

Прийнято до друку 14.09.2015 р.

Умовні скорочення творів Цицерона

Brut. – Brutus seu de claris oratoribus

De opt. gen. or. – De optimo genere oratorum

De or. – De oratore

Or. – Ad M.Brutum orator

Part. – Partitiones oratoriae

SUFFIXAL WORD BUILDING IN THE SUBSTANTIVE RHETORICAL TERMINOLOGY OF CICERO

Babiak Khrystyna

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska, St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: chbabyak1705@gmail.com*

The absolute majority of substantive rhetorical terms of Cicero are words, borrowed from common literary language, already created by specific word building models. Structural-semantic analysis allows to make the conclusion that they are based on verbal (suffixes *-tio -sio, -tus; -tura, -tor, -tum, -entia, -or; -ulu, -culu, -mentum, -men*) and nominative (suffixes *-tudo, -tas, itia, -icu, -ulu, -culu, -inu, -ariu*) models.

Keywords: suffix, term, productivity, rhetorical terminology, word building model.